

Journal of Analytic Divinity
<https://dergipark.org.tr/tr/pub/jad>
E-ISSN: 2602-3792
7/2 (2023), 317-338.

İş Ahlakı ve Dindarlık İlişkisi (Esnaflar Üzerine Nitel Bir Çalışma)

The Relationship Between Business Ethics and Religiosity (A Qualitative Study on
Tradesmen)

Raziye Türkan

Bilim Uzmanı (Din Psikolojisi), Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, Sosyal Bilimler
Enstitüsü, Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı
Science Specialist (Psychology of Religion), Ankara Yıldırım Beyazıt University, Social
Sciences Institute, Department of Philosophy and Religious Studies,
Ankara/Türkiye
E- posta: rzytrkn06@gmail.com
ORCID ID: 0009-0008-5528-4502

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü / Article Type: Araştırma Makalesi/Research Article
Geliş Tarihi / Date Received: 01 Eylül/September 2023
Kabul Tarihi / Date Accepted: 11 Eylül/September 2023
Yayın Tarihi / Date Published: 15 Aralık/December 2023
Yayın Sezonu / Pub Date Season: Kış/Winter
DOI: 10.46595/jad.1353786

Cite as / Atıf: Türkan, Raziye. "İş Ahlakı ve Dindarlık İlişkisi (Esnaflar Üzerine Nitel Bir Çalışma)".
Journal of Analytic Divinity, 7/2, 2023, 317-338.

İntihal/Plagiarism: Bu makale, iThenticate yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir. This article has
been scanned by iThenticate. No plagiarism detected.

Etik Beyan/Ethical Statement: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve
yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur/ **Etik Kurul İzni**
Etik onay, Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, Sosyal ve Beşeri Bilimler Etik Kurulu tarafından verilmiş olup
06.01.2022 tarihli ve 36 Numaralıdır. **Ethics Committee Permission**

Ethical approval was granted by Ankara Yıldırım Beyazıt University, Social and Human Sciences Ethics
Committee and dated 06.01.2022 and numbered 36.

It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study
and that all the sources used have been properly cited (Raziye Türkan)

Finansal Destek / Grant Support: Yazarlar bu çalışma için finansal destek almadıklarını beyan etmiştir. / The
authors declared that this study has received no financial support.

CC BY-NC 4.0 | This paper is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial License

Yazar Katkıları / Author Contributions: Raziye Türkan

Web: <http://dergipark.org.tr/jad> | **e-mail to:** editorjand@gmail.com

Öz

Bu araştırma, esnaflar üzerinde iş ahlakı ve dindarlık arasındaki ilişkiyi anlamak amacıyla gerçekleştirilmiştir. Nitel araştırma yöntemi kullanılan çalışmada, Ankara Yenimahalle ilçesinde çalışan ve çeşitli meslek gruplarından oluşan 24 esnafla görüşmeler gerçekleştirilmiştir. Esnaflarla yapılan görüşmeler üç ana temadan oluşmuştur. Bu temalar; çalışma hayatında temel değerler, din algısı, iş ahlakı ve dini hayat şeklindedir. Katılımcılarla yapılan görüşmelerden elde edilen veriler tematik analiz ve içerik analizi yöntemleri kullanılarak incelenmiştir. Katılımcıların çalışma hayatlarında önem verdikleri temel değerlerin incelendiği bulgularda daha çok dürüstlük ilkesinde yoğunlaşıldığı görülmüştür. Bu değer ise gerek iş ahlakı ilkelerinin gerekse ahi teşkilatının temel ilkelerini oluşturmaktadır. Ayrıca dürüstlük değeri çalışma hayatında benimsenen diğer değerlerle de ilişkilidir. Katılımcıların din algılarının incelendiği bulgularda, din denilince inanç ile ilgili kavramlar üzerinde durulduğu tespit edilmiştir. Din, dindarlık, din algısı gibi olgular anlaşılmasına çalışılırken farklı boyutlarla ele alınmaktadır. Bu bakımdan katılımcıların ifadelerinden hareketle, katılımcıların daha çok inanç boyutunda bir din algısına sahip olduklarından söz edilebilir. İş ahlakı ve dini hayat teması çerçevesinde ise, katılımcıların çalışma hayatları ve dini hayatları arasındaki ilişki incelenmiştir. Bu bağlamda katılımcıların çalışma hayatları ve dini hayatları arasındaki ilişki anlamlı düzeyde çıkmıştır. Nitekim katılımcıların din algıları çalışma hayatlarındaki davranışlarını belirli ölçülerde etkilemektedir. Her ne kadar ikisi arasındaki ilişki kuvvetli sonuçlar çıkarsa da bazı durumlarda dini inanç ve kabullerin etkisiz kaldığı söylenebilir.

Anahtar Kelimeler: Ahlak, İş Ahlakı, Çalışma Hayatı, Değerler, Din, Dindarlık.

Abstract

This study was conducted to understand the relationship between business ethics and religiosity among tradesmen. The study used qualitative research method, Interviews were conducted with 24 tradesmen from various occupational groups working in Ankara Yenimahalle district. The interviews with the participants consisted of three main themes. These themes are; basic values in working life, perception of religion, work ethics and religious life. The data obtained from the interviews with the participants were analyzed using thematic analysis and content analysis methods. In the findings examining the core values that the participants attach importance to in their working lives, it was observed that the principle of honesty was more focused on. This value constitutes the basic principles of both business ethics and ahi organization. In addition, the value of honesty is also related to other values adopted in working life. In the findings examining the participants' perceptions of religion, it was found that when religion is mentioned, concepts related to belief are emphasized. While trying to understand phenomena such as religion, religiosity and perception of religion, they are handled with different dimensions. In this respect, based on the statements of the participants, it can be said that the participants have a perception of religion mostly in the dimension of belief. Within the framework of the theme of work ethics and religious life, the relationship between the participants' work life and their religious life was analyzed. In this context, the relationship between the participants' working life and their religious life was found to be significant. As a matter of fact, the participants' perceptions of

religion affect their behaviors in their working lives to a certain extent. Although the relationship between the two is strong, it can be said that in some cases religious beliefs and acceptances are ineffective.

Keywords: Morality, Work Ethics, Working Life, Values, Religion, Religiosity.

Giriş¹

Birey veya toplumun, doğru ve yanlış arasındaki ayrımı yapabilme yeteneği olarak tanımlanabilen ahlak kavramı,² insanların davranışlarına yansiyarak birbirleriyle uyumlu ve dengeli şekilde yaşamlarını sürdürmelerini sağlayan kurallar sistemi olarak ifade edilmektedir.³ Ahlak, genel itibariyle evrensel olarak kabul edilen değerlerle ilişkilidir. Örneğin; doğruluk, dürüstlük, adalet, yardımseverlik, saygı gibi temel değerlere birçok ahlaki yaklaşım tarafından vurgu yapıldığı bilinmektedir.⁴ Ahlaki ilkeler, bireyin karakterini olumlu anlamda dönüştürebilmektedir. Birey üzerinde başlayan bu durum toplum hayatına da olumlu bir eğilim kazandırabilmektedir. Nitekim sosyal bir varlık olan insan birbirinden etkilenmekte iyi veya kötü davranışları benimseyebilmektedir. Ahlaki ilkeler yaşatıldığında, insanların bir arada yaşamaları kolaylaşabilir ve toplumun güvenli bir şekilde devamlılığı sağlanabilir. Ahlakın zayıf kaldığı durumlarda ise bireyler ve toplumdaki yapılar zarar görmektedir. Bireysel ve sosyal hayatta büyük bir öneme sahip olan ahlak, çalışma hayatında da önemli bir yerde konumlanmıştır, bu durum iş ahlakı gibi bir konuyu gündeme getirmiştir.

İş ahlakı, insanların çalışma hayatlarında sergiledikleri davranışlarda, aldıkları kararlarda, kurdukları ilişkilerde belirli değerler sistemi etrafında hareket etmeleri şeklinde ifade edilebilir. İnsanlar çalışma hayatına oldukça önem atfetmekle birlikte bu alandan gerek psikolojik anlamda gerek sosyal ve ekonomik anlamda doyum sağlayabilmektedir. Çalışma hayatı gibi önemli bir alan ahlaki ilkelerden yoksun bırakıldığında bireyi ve toplumu olumsuz anlamda etkileyerek gerilemeyi ve yozlaşmayı yaygınlaştırabilmektedir. İş ahlakının çalışma hayatında uygulanır bir konumda olması dürüstlüğü, adaletin, sorumluluğun, güvenilirliğin hâkim olduğu anlamına gelir. Aksi halde çalışma hayatında istenilmeyen sonuçlar doğabilir. Örneğin; alım-satım işleminde esnafın müşteriye aldatması, yalan söylemesi, fiyatlandırmada dengesiz olması, sorumsuz olması gibi davranışlar toplumda güvensizlik ortamının oluşmasına sebep olacak ve bunun giderek yaygınlaşması şeklinde bir durum ortaya çıkacaktır. Bu bağlamda iş ahlakı, ahlaki olmayan

¹ Bu çalışma "İş Ahlakı ve Dindarlık İlişkisi (Esnasflar Üzerine Nitel Bir Çalışma)" başlıklı Doç. Dr. Behlül Tokur danışmanlığında Raziye Türkan tarafından tamamlanan yüksek lisans tezinden üretilmiştir.

² Armağan Köseoğlu, "Öğretmen Adaylarının Ahlak Kavramına İlişkin Metafor Kullanımları", Eğitim ve Öğretim Araştırmaları Dergisi 4/3 (Ağustos 2015), 219. 219-225

³ Şevki Özgener, İş Ahlakının Temelleri Yönetimsel Bir Yaklaşım (Ankara: Nobel Yayınları, 2014), 10.

⁴ Ömer Torlak vd., "İş Ahlakı: Tanımı, Temelleri, Kapsamı ve Sınırları", *Temelleri ve Uygulamalarıyla İş Ahlakı*, ed. Nihat Erdoğan vd., (İstanbul: İGİAD Yayınları, 2018), 24.

davranışların önlenmesi ve güvenli insan ilişkilerinin oluşması bakımından çalışanlara rehber olmaktadır.

İş ahlakının uygulanmasında insanları tetikleyen çeşitli motivasyonlar olabilmektedir. Bunlar arasında dinin rolü oldukça önemli olmaktadır. Nitekim dindar bir birey, yaşamını inandığı dinin ilkeleri doğrultusunda sürdürmeye çalışırken çalışma hayatına da bu değerleri yansıtabilir, iş ahlakını dini inançlarının etkisiyle şekillendirebilir. Birey, doğruluk, dürüstlük, adalet, yardımseverlik gibi ilkeleri çalışma hayatında uygularken dini inançlarının tavsiyeleri yönünde hareket edebilmektedir. Bu bağlamda dindarlığın iş ahlakı ile ilişkisi çeşitli yönlerden incelenebilmektedir. Dolayısıyla araştırmada, esnafların çalışma hayatlarında dikkat ettikleri temel değerlerin neler olduğu, din algılarının hangi boyuta karşılık geldiği, dini hayatın çalışma hayatıyla etkileşimin ne düzeyde olduğu anlaşılmaya çalışılmıştır.

1. Kavramsal Çerçeve

Ahlak kavramının, Yunanca "ethos" kelimesine dayandığı bilinmektedir.⁵ TDK'da ise, "bir toplum içindeki kişilerin uymak zorunda oldukları davranış biçimleri ve kuralları" olarak tanımlanmaktadır.⁶ Birey, aile, sosyal gruplar, çalışma grupları gibi her türlü insan ilişkilerinde ahlak kavramından söz edilebilir. Nitekim bu ilişkilerle ortaya konulan davranışların doğru veya yanlış ya da iyi veya kötü olarak incelenmesi, ahlaki bir değerlendirmenin yapıldığını gösterir. Bu açıdan ahlak, insan ilişkilerinde kabul gören iyi, doğru, erdemli davranışlarla kabul görmeyen kötü, yanlış, kusurlu davranışları incelemekte ve bu davranışların sonuçlarını değerlendirmektedir.⁷

Ahlaki ilkeler, her türlü toplumsal ilişkinin olduğu durumlarda bireylere davranış şekilleri sunmaktadır.⁸ Nitekim bu ilkeler, bireyin içinde yaşadığı ortamla uyum içerisinde olmasını sağlarken toplumda birlikteliğinin korunmasına da yardımcı olabilmektedir.⁹ Ahlaki ilkeler, bireylerin davranışlarını şekillendirmesinin yanı sıra insan yaşamında önemli bir yeri olan çalışma hayatındaki davranışların yönlendirilmesinde de etkili olmaktadır.¹⁰ Çalışma hayatında uygulanan ahlaki ilkeler iş ahlakı kavramıyla ifade edilmekte dolayısıyla uygulamalı bir ahlak bilgisine karşılık gelmektedir.

Bu bağlamda iş ahlakı kavramı, bireysel ve toplumsal anlamda kabul gören ahlaki ilkelerin çalışma hayatına aktarılması olarak ifade edilebilir. İş ahlakı, çalışma hayatında var olan düzen, işleyiş, insan ilişkileri, üretim, pazarlama gibi süreçlerde hâkim olan

⁵ Ali Seyyar, *Ahlak Terimleri Sözlüğü* (İstanbul: Rağbet Yayınları, 2015), "Ahlak", 33.

⁶ TDK, "Ahlak" (Erişim 20 Mart 2023).

⁷ Jon Nuttal, *Ahlak Üzerine Tartışmalar Etiğe Giriş*, çev. Abdullah Yılmaz (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2011), 15.

⁸ Enver Uysal, "Değerler Üzerine Bazı Düşünceler ve Bir Erdem Tasnifi Denemesi: İnsani Erdemler-İslami Erdemler", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 12/1 (Ocak 2003), 57.

⁹ Şevki Özgener, *İş Ahlakının Temelleri Yöneltilmiş Bir Yaklaşım* (Ankara: Nobel Yayınları, 2014), 10.

¹⁰ Elizabeth Tierney, *İş Ahlakı*, çev. Günhan Günay (İstanbul: Rota Yayınları, 1997), 23-24.

davranışları incelemektedir.¹¹ Mchugh'un ifadesiyle "İş ahlakı, ekonomi ve iş dünyasının sağladığı olanaklar doğrultusunda sağduyulu seçimler yapmamızda bize yol gösteren ilke ve değerlerin incelenmesidir."¹² İş ahlakı, çalışma hayatında olması gerektiği düşünülen dürüstlük, güven, saygı, hak gibi ahlaki kavramlar üzerinden her türlü insani ilişkiyi düzenlemektedir.¹³

İnsan davranışlarının konusu olan ahlak ve bununla bağlantılı olan iş ahlakı toplumda hâkim olan anlayışlardan, geleneklerden, inanç şekillerinden etkilenebilmektedir. Bunlar arasından dini inanışların iş ahlakının temellendirilmesinde oldukça etkili olduğu söylenebilir. Dinler kendi öğretileri doğrultusunda inanan insanlara belirli davranış kalıpları sunmaktadır. Bu durum iş ahlakının uygulanması konusunda da dini inançların insanlar üzerinde etkili olduğunu göstermektedir. ¹⁴Nitekim Yahudilik, Hristiyanlık, İslam gibi dinlerin ahlaki prensiplerine bakıldığında çalışma hayatını düzenleyen pek çok ilkenin olduğu görülür.¹⁵

Tarihsel süreç içerisinde iş ahlakı konusuna bakıldığında dini temellerin etkili olduğu ahilik kurumu üzerinde önemle durulmaktadır. Nitekim ahilik, iş ahlakı konusundaki anlayışları ve faaliyetleriyle bilinmektedir. Ahilik teşkilatının öncelikli hedefleri arasında, bireysel ve toplumsal dengenin sağlanması ve güvenli bir ortamın oluşturulması yer almaktadır. Bu amaç doğrultusunda, zengin ve fakir, üretici ve tüketici, emek ve sermaye, halk ve devlet gibi farklı kesimler arasında dengeyi kurarak, toplum içinde adil bir denge oluşturma çabası gösterilmiştir.¹⁶ Ahilik, iyi bir usta olabilmek amacıyla yapısını oluşturmuştur. Bu amacın gerçekleşmesinin temelinde ise iyi bir insan dolayısıyla iyi bir Müslüman olabilmenin gerektiğini ifade etmişlerdir. Bu bağlamda İslam dininin öğretileri doğrultusunda bir sistem inşa etmişlerdir.¹⁷

Sosyal bilimlerin iş ahlakını konu edinen çalışmalarına bakıldığında, dinin dolayısıyla dindarlığın ekonomik davranışları belirlemede önemli bir etken olduğu ifade edilmektedir.¹⁸ Dindarlık bireyin hayatında dinin ne kadar etkili olduğunu ve bireyin hayatını düzenlemesinde nasıl bir rol oynadığını yansıtan bir kavramdır. Dindarlık, bireyin yaşamında dini değerleri, inançları ve prensipleri içselleştirerek benimsemesi ve günlük yaşamına entegre etmesi anlamına gelir. Bir kişi dindar olduğunu ifade ettiğinde, dini

¹¹ Ali Seyyar, *Ahlaki Terimler Sözlüğü*, (İstanbul: Rağbet Yayınları, 2015), "İş Ahlakı", 311.

¹² Francis P. McHugh, *İş Ahlakı* (İstanbul: TÜSİAD Yayınları, 1991), 2.

¹³ Mchugh, *İş Ahlakı*, 12.

¹⁴Ömer Torlak vd., *Pazarlama Ahlakı* (İstanbul: Beta Yayınları, 2017), 26.

¹⁵Mahmut Arslan, *Türkiye'de İslam ve İş Ahlakı*, Teorik ve Pratik Yönleriyle Ahlak, ed. Recep Kaymakcan ve Mevlüt Uyanık, (İstanbul: Dem Yayınları, 2007), 411.

¹⁶ Yusuf Ekinci, *Ahilik* (Ankara: TTK Basımevi, 1989), 22.

¹⁷ Ali Erbaş, *İktisadi ve İdari Yönleriyle Ahilik* (Ankara: Nobel Akademik Yayınları, 2020), 8.

¹⁸ Zahide K. Aygün vd. "Work Values of Turkish and American University Students", *Journal of Business Ethics* 80/2 (Jun. 2008), 211.

öğretileri sadece kabul etmekle kalmayıp aynı zamanda onları pratiğe dökme ve hem bireysel hem de toplumsal düzeyde yaşamına yansıtma gayreti gösterir.¹⁹

Nitekim insanlar bir dini kabul ederek yaşamlarını o dinin tavsiye ettiği veya emrettiği ilkeler doğrultusunda şekillendirmeye çalışmaktadır. Nitekim dindarlık denilen olgu, insanların bireysel ve sosyal hayatlarında görünürlük kazanmaktadır.²⁰ Bu açıdan bireylerin sahip oldukları dini inançları ve inançlarının yaşantıya aktarıldığı dindarlıkları çalışma hayatındaki davranışları üzerinde de etkili olması mümkündür.

2. Yöntem

Araştırmada nitel araştırma yöntemi kullanılmıştır. Nitel araştırma yönteminde olaylar, durumlar veya fenomenler detaylı ve içerik açısından zengin bir şekilde ele alınarak anlaşılmaya çalışılır. İnsanların durum ve olaylara yükledikleri anlamlar üzerinden bütüncül bir bakış açısıyla değerlendirmeler yapılır.²¹ Araştırmada olgu bilim/fenomenolojik deseni kullanılmıştır. Bu açıdan katılımcıların iş ahlakı ve din olgularını bireysel tecrübe ve yorumlarından hareketle derinlemesine incelenmeye çalışılmıştır.

Araştırma çalışma grubunu, Ankara Yenimahalle ilçesinde çalışan esnaflar oluşturmaktadır. Katılımcılar 24 esnaftan oluşmakla beraber bu esnaflar gönüllük esasına uygun olarak belirlenmiştir.

Araştırmanın veri toplama sürecinde iş ahlakı ve dindarlık arasındaki ilişkiyi anlamak amacıyla katılımcılarla derinlemesine görüşme yapılmıştır. Bu görüşmelerde yarı yapılandırılmış görüşme formu kullanılmıştır. Çalışmanın temalarına uygun olarak katılımcılara 8 soru yöneltilmiştir. Söz konusu sorular 3 temayı kapsamakla birlikte bu temalar; çalışma hayatında temel değerler, din algısı, iş ahlakı ve dini hayatı şeklindedir.

Çalışma grubunu oluşturan katılımcılar öncelikle araştırmanın amacıyla ilgili bilgilendirilmiştir. Katılımcıların bilgilerinin ve verilen cevapların gizli kalacağı ifade edilmiştir. Araştırmanın uygulama süreci ortalama 20-30 dk sürmüştür. Görüşmelerden elde edilen veriler üzerinde hiçbir değişiklik yapılmadan bilgisayar ortamında yazıya geçirilmiştir. Yazıya geçirilen veriler içerik analizi yöntemiyle çözümlenmiştir. Katılımcıların verdikleri cevaplar neticesinde anlamlı gruplar oluşturularak tematik bir şekilde analizler yapılmıştır.

¹⁹ Behlül Tokur, *Klasik ve Güncel Konularıyla Din Psikolojisi* (Ankara: Sonçağ Yayınları, 2020), 31-32.

²⁰ Ali köse- Ali Ayten, *Din Psikolojisi* (İstanbul: Timaş Yayınları, 2019), 111.

²¹ Hasan Şimşek - Ali Yıldırım, *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri* (Ankara: Seçkin Yayıncılık, 2021), 39.

Çalışmanın Sınırlılıkları

Çalışma çeşitli meslek grubundan esnasflarda zenginleştirilmiştir ancak ekonomik anlamda geniş uçlarda esnasflar bulunmaktadır. Bu durum analizleri zorlu kılmıştır. Bu nedenle katılımcılardan oluşan grubun gelir düzeyinin daha homojen olması daha farklı sonuçlar ortaya çıkarabilir.

3. Bulguların Dili ve Tartışma

Katılımcılarla yapılan görüşmelerde yöneltilen sorular, onların iş ahlakı konusundaki hassasiyetlerini anlama ve bu hassasiyetlerini besleyen kaynağı açığa çıkarma yönündedir. Katılımcıların çalışma hayatlarındaki ahlaki davranışlarının ardında onların dini inançlarının rolünün ne düzeyde olduğu tespit edilmeye çalışılmıştır. Dolayısıyla iş ahlakı ve dindarlık ilişkisini anlamaya yönelik sorulara yer verilmiştir. Elde edilen bulgular esnasfların sahip oldukları ahlaki kabullerini ortaya çıkarmış olup bu anlayışlarının oluşmasında dinin etkin bir konumda olduğu görülmüştür. Ancak ahlakın pratiği noktasında dini kabullerin her zaman güçlü bir yönlendirmeye sahip olduğu söylenememektedir. Bu ilişki teorik anlamda kuvvetli olurken pratik anlamda zayıf bir ilişkiyi karşılamaktadır. Araştırmanın kapsamı çerçevesinde bu duruma neden olan unsurları sıralamak mümkündür.

3.1. İş Ahlakı ile İlgili Bulgular

Katılımcılara çalışma hayatlarında nelere dikkat ettikleri, hangi değerleri öncelikledikleri, iş ahlakının temelinde yer alan ilkelerden kendi çalışma hayatlarına yansıyanların olup olmadığı, dikkat ettikleri ve öncelikledikleri hususların her türlü şartta geçerli olup olmadığı hakkında sorular yöneltilmiş, bu doğrultuda katılımcıların çalışma hayatlarında var olan temel değerleri ortaya konularak değerlendirilmeler yapılmaya çalışılmıştır.

3.1.1. Çalışma Hayatında Temel Değerlere İlişkin Bulgular

Katılımcılarla yapılan görüşmelerde, çalışma hayatında temel değerleri ortaya çıkarmak amacıyla katılımcılara “Çalışma hayatında en çok dikkat ettiğiniz hususlar nelerdir?” sorusu yöneltilmiştir. Katılımcılardan elde edilen cevaplar neticesinde çalışma hayatında en çok dikkat ettikleri hususların sırasıyla dürüstlük, müşteri memnuniyeti, temizlik, saygı, insan ilişkileri, disiplin, helal-haram, mahremiyet gibi değerlerin ortaya çıktığı görülmüştür.

Tablo 1: Çalışma hayatında temel değerler ile ilgili bulgular

1. Dürüstlük	15
2. Müşteri memnuniyeti	10
3. Temizlik	6
4. Saygı	4
5. İnsan İlişkileri	4
6. Disiplin	4
7. Helal-haram	2
8. Kazanç	1
9. Mahremiyet	1

Katılımcıların çoğu, çalışma hayatında en çok dikkat edilen hususlara doğruluk ve dürüstlük yanıtını vermiştir. KK3,²² *"Dürüst, yalansız, kandırmadan işimi yapmaya gayret ediyorum. Müşteriye güven vermek için veresiye defterini onun gözünün önünde yazarım, bu şekilde şeffaflığı sağlamak isterim. Hakka girmek istemem, yalan olmadan işimi yapmak isterim."*

Katılımcının ifadesinden hareketle, dürüstlük, şeffaflık ve ahlaki değerlere önem verdiğini vurguladığı görülmektedir. Katılımcı dürüstlüğü çalışma hayatının temel bir parçası olarak benimsemekte işini dürüstlük temelinde yapmaya özen göstermektedir. Müşterilere güven verebilmek amacıyla bu değeri önceliği görülmektedir. Hakka girmek istemediği vurgusundan kul hakkı tabiri anlaşılmaktadır. Bu durum katılımcının dini referanslı bir ifadeye yer vermesinin yanı sıra çalışma hayatında müşterilere ve başkalarına haksızlık yapmaktan kaçınarak hareket etmeyi amaçladığı yorumu yapılabilir. Katılımcının çalışma hayatının merkezinde yer alan yaklaşım; müşterilere güven vermek, dürüst ve adil bir şekilde iş yapmak ve ahlaki değerlere uygun hareket etmek olduğu anlaşılmaktadır. Doğruluk ve dürüstlük yanıtında buluşan diğer katılımcıların ifadelerinde ise buna benzer şekilde dürüstlükten; kimseyi kandırmamaya özen gösterdikleri ve yapmakta oldukları işleri doğru bir şekilde yapmaya gayret ettikleri sonucuna ulaşılmıştır.

Dürüstlüğün kelime anlamına bakıldığında doğru ve gerçekleri ortaya koymak, güvenilir ve samimi olmak şeklinde ifade edilir.²³ Bu bağlamda dürüstlük, yalan söylememekten daha fazla anlamları içermektedir. Dürüstlüğün aynı zamanda, içtenlik, samimiyet, güvenilirlik ve açıklık gibi değerlerle ilişkili olduğu görülür.

Türk edebiyatında önemli bir yeri olan Atebetü'l-Hakâyık adlı eserde şair, ideal insanın sahip olması gereken özellikleri vurgulamaktadır. Şairin ifadeleri arasında dili

²² KK3, 10 Kasım 2022.

²³ Abdullah Yalnız-Yusuf Yılmaz, "Değerler Eğitimi Kavramı Olarak Dürüstlük ve Dürüstlük Ölçeği (DÖ) Türkçe Formu: Geçerlik ve Güvenirlik Çalışması", *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 17 / 34 (Aralık 2018), 653.

korumak ideal insanın önemli bir özelliğidir. Dili korumak, düşünerek söz söylemek yalan içermeyen ve her daim doğru olan sözlerle mümkündür. Bu, ideal insanın dürüst ve etik bir iletişim tarzı benimsemesi gerektiği anlamına gelir.²⁴

Akademide Etik Derneğinin yapmış olduğu “Esnaf ve Sanatkârlar Etik İlkeleri” belirleme çalışmasına bakıldığında ise, dürüstlük ve güvenilirliğin öne çıktığı görülmektedir. Etik ilkeler arasında ilk sırada yer alan dürüstlük ve güvenilirlik, bir kişinin sözlerinin ve davranışlarının uyumlu olması, verdiği sözleri tutması ve başkalarına karşı güvenilir olması anlamlarına gelir.²⁵ Dürüstlük değerinin ardından katılımcıların müşteri memnuniyeti üzerinde durdukları görülmüştür. Müşteri memnuniyeti, insanlara sunulan hizmetin beklentileri karşılması halidir. Müşterinin memnuniyeti karşılandığında müşteriler esnafla güvenli bir ilişki kurarak alışveriş devamlılığını sağlar. Esasen elde edilen cevaplar birbirleriyle ilişkilidir. Nitekim dürüst bir esnaftan müşterinin memnun olması muhtemeldir. Dolayısıyla dürüstlük müşteri memnuniyetini de doğurur. Bu ilişkisinin kodları ise karşılıklı güvendir.

Katılımcıların çalışma hayatlarında önem verdikleri değerlerin, onların maddi açıdan yaşadıkları her durumda aynı şekilde önemini koruyup korumadığı test edilmek istenmiştir. Bu doğrultuda onların maddi açıdan sıkıntılı dönemlerde ve maddi açıdan refah dönemlerde tavırlarının ne olduğu öğrenilmek istenmiştir. Bu durum, aşağıdaki bulguları ortaya çıkarmıştır.

i. Maddi Açıdan Sıkıntılı Dönemlerde İş Ahlakına Dair Bulgular

Katılımcılarla yapılan görüşmelerde “Maddi açıdan sıkıntılı dönemlerinizde tavrınız ne olmaktadır?” sorusuna verilen yanıtlara bakıldığında en çok “dua” yanıtına yer verildiği görülmektedir. Duanın ardından sabır, stres, çözüme odaklanmak, çevreyle olumsuz ilişkiler, kabullenmek verilen yanıtlar arasındadır.

Tablo 2: Maddi açıdan sıkıntılı dönemlerde esnafların davranışlarına dair bulgular

Dua	9
Sabır/ Şükür	7
Stres	4
Çözüme odaklanmak	3
Çevreyle olumsuz ilişkiler	3
Kabullenmek	2

²⁴ Behlül Tokur, “Ahlaki Çözülme, İdeal İnsan ve Hayatın Anlamı Bağlamında Atebetü’l-Hakâyık” *Bilimname Dergisi* 40 (2019), 179.

²⁵ Fahri Apaydın-Deniz Akgül- Birsal Aybek, “Ahilik Kültürü ve Modern Yönetim İlkeleri Doğrultusunda Esnaf ve Sanatkârlar Etik İlkelerinin Belirlenmesi” *Akademik Etik: Teori ve Uygulama*, 1 / 1 (2021), 49-50.

Dua yanıtını veren katılımcılardan bazılarının ifadelerine bakıldığında, dua etmekten yaratıcıya sığınmanın anlaşıldığı görülür. Bu anlayış onları dua yönelten motivasyonun daha çok güven arayışı olduğu sonucuna götürebilir.

K3,²⁶ “Allah’ıma sığınırım, seccademe sığınırım, sadece ondan isterim, ona yalvarırım. Başkasına anlatmam, o benim için en doğrusunu bilir.”

K10,²⁷ “Dua ettikçe yalvardıkça yakardıkça kendimize güvenimiz geliyor diye düşünüyorum. Dua edince rahathıyorum.”

Yapılan araştırmalara göre dindar bireyler zorlu anlarında çoğunlukla dini başa çıkma yollarını aramaktadırlar.²⁸ Dua ise, dini başa çıkmanın önemli unsurlarından biridir. İnsanlar, Allah’tan yardım istemek ve içsel ihtiyaçlarını ifade etmek amacıyla dua ederler. Bu bakımdan dua, dinin özünü oluşturan ve özellikle zor durumlarla başa çıkma süreçlerinde kullanılan bir dini uygulama olarak ifade edilmektedir.²⁹

Dua bireyin içsel dünyasını olumlu anlamda etkileyebilir, pozitif bir bakış açısı kazandırabilir, kendini güçlü hissetmesine yardımcı olabilir. Bunun sonucunda birey içinde bulunduğu zorlu durumlara karşı daha yapıcı bir şekilde başa çıkabilir. Nitekim birey dua ederken sıkıntılardan kurtulacağına dair inanç besler, bu inanç onun algı kapasitesini genişletir, algı kapasitesinin genişlemesi yapıcı düşünmesini sağlayarak bireyde olumlu tutum oluşturur, böylece birey içsel bir rahatlamayla kendisini daha güçlü hissederek zorluklarla başa çıkabilir.³⁰

ABD’de 1957 ve 1976’da yapılan bir araştırmada katılımcılara, zor durumlarla başa çıkarken kendilerine en çok yardımcı olan şeyin ne olduğu sorulmuştur. Hem 1957 hem de 1976’daki örneklem gruplarından elde edilen sonuçlara göre, 1957 yılında örneklem grubunun %42’si, 1976 yılındaki örneklem grubunun ise %31’i hayatlarındaki zor durumlarla başa çıkma mekanizması olarak duayı kullandıkları görülmüştür.³¹

Türkiye’de dua ile ilgili yapılan bir başka araştırmada ise katılımcıların %80’i hayatlarındaki çeşitli konular sebebiyle dua ettiklerini ifade etmiştir. Araştırmada, istenmeyen durumlarla karşılaşıldığında dua etmenin katılımcılar arasında yaygın

²⁶ K3, Kişisel Görüşme, 10 Kasım 2022.

²⁷ K10, Kişisel Görüşme, 30 Kasım 2022.

²⁸ Süleyman Doğanay, “Zorluklarla Başa Çıkma Bağlamında Bir Model Önerisi: Sabra Yolculuğun Beş Hali”, *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 19 / 1 (Haziran 2019), 288-289.

²⁹ Yunus Emre Temiz, “İlk Yetişkinlik Dönemindeki Bireylerde Dua ve Başa Çıkma Tarzları Arasındaki İlişkinin İncelenmesi”, *Bülent Ecevit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 6/1 (2019), 186.

³⁰ Hayati Hökelekli, *Din Psikolojisi*, (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2005), 227-229.

³¹ Kenneth Pargament, *The Psychology of Religion and Coping: Theory, Research, Practice* (Newyork: Guilford Press, 1997), 301, akt. Behlül Tokur, *Klasik ve Güncel Konularıyla Din Psikolojisi* (Ankara: Sonçağ Yayınları, 2020), 120.

olduğunu görülmüştür. İnsanlar, zorluklarla başa çıkmak ve çözüm aramak amacıyla dua etmeyi tercih etmektedirler.³²

Sonuç itibarıyla insanlar, yaşadıkları sorunları çözmek amacıyla dini bir başa çıkma mekanizması olarak dua etmeye sıklıkla başvururlar. Özellikle maddi açıdan sıkıntılı dönemlerde insanlar, ilk olarak dua etme eğilimindedirler. Katılımcıların ifadeleri, bu bilgilerle uyumlu bir şekilde ilerler. Bu katılımcılar, zor durumlarla karşılaştıklarında Allah'a sığınıp ondan yardım dilemekte ve bu zorlukları ancak O'nun yardımıyla aşabileceklerine inanmaktadır. Bu, onların içsel güç ve umut arayışının bir ifadesidir.

Dua yanıtının ardından katılımcıların sabır ve şükür kavramlarını vurguladıkları göze çarpmaktadır. Katılımcıların sabır yanıtında çeşitlendiği görülmüştür. Katılımcıların çoğu sabrı zorluklara karşı göğüs germek olarak anladığı görülmekle birlikte KK1 sabrı tahammül ve çaresizlik olarak görmektedir.

KK1,³³ "...ne yaparım sabretmekten başka ne yapabilirim. Başka bir şansım var mı ki."

Bu durumda sabır kavramını aktif sabır ve pasif sabır olarak açıklamak mümkün olur. KK1'in ifadesi zoraki, gönülsüz bir sabretmeye örnek olur.³⁴

K8,³⁵ "Şükrediyoruz daha çok. Her şeyin bir inişi çıkışı var. İyiyken nasıl şükrediyorsak bu durumlarda da şükretmeye dikkat ederim. Allah da bir şekilde yoluna koyuyor. Desteğimizi ondan alıyoruz. "

Sabır, zor zamanlarda karşılaşılan istenmeyen olaylara ve durumlara karşı direnç göstermektir. Bu direnç zorlu durumların üstesinden gelmek amacıyla soğukkanlılıkla beklemek ve çaba göstermek olarak ifade edilir. Psikoloji literatüründe sabır, duygusal tepkileri kontrol altında tutup beklemek ve mücadeleyi sakin bir şekilde sürdürmektir.³⁶ Sabırla ilişkili olan şükür kavramı ise bireyin karşılaştığı iyi durumların farkında olup minnettar bir tutum içerisinde olmasıdır. Bununla birlikte şükür, bireyin sıkıntılı olduğu zamanlarda bile olumsuzlukların içerisinde iyiyi görmeye odaklanmasıdır.³⁷ Nitekim bireyler yalnızca iyi olarak gördükleri olay ve durumlara karşı şükran duygusu hissetmemektedirler, olumsuz anlamda karşılaşılan durumlar içerisinde de şükredebilmektedirler.³⁸ Araştırmalar, şükretmenin psikolojik iyi oluş ile yakından ilişkili

³² Ali Çarkoğlu - Ersin Kalaycıoğlu, *Türkiye'de Dindarlık: Uluslararası Bir Karşılaştırma* (İstanbul: Sabancı Üniversitesi Araştırma Raporu, 2009), 30.

³³ KK1, Kişisel Görüşme, 10 Kasım 2022.

³⁴ Beyazıt Yaşar Seyhan, "Başa Çıkma Değeri Açısından Sabır Üzerine Nitel Bir Çalışma" *Akademik Bakış Uluslararası Hakemli Sosyal Bilimler Dergisi*, 49 (2015), 129.

³⁵ K8, Kişisel Görüşme, 30 Kasım, 2022.

³⁶ Doğanay, "Zorluklarla Başa Çıkma Bağlamında Bir Model Önerisi: Sabra Yolculuğun Beş Hali", 290.

³⁷ Gülüşan Göcen, *Şükür ve Psikolojik İyi Olma Arasındaki İlişki Üzerine Bir Alan Araştırması* (Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2012), 43.

³⁸ Mebrure Doğan, *Dindarlık Sabır ve Psikolojik İyi Olma Arasındaki İlişkiler* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2014), 52.

olduğunu ortaya koymaktadır. Şükreden bireylerin depresyon ve kaygı düzeylerinde azalma gözlemlenirken, aynı zamanda hayat memnuniyetlerinin arttığı gözlenmiştir.³⁹

İslam'da sabır ve şükür, inançla beslenen bilinçli eylemler olarak kabul edilir. İman, kişinin Allah'a olan güvenini ve O'nun iradesine boyun eğmeyi içerir. Bu nedenle, zorluklar karşısında sabırlı olmak ve Allah'a minnettarlık göstermek imanın bir parçası olarak kabul edilir.⁴⁰ Dolayısıyla bireylerin dini başa çıkma mekanizmalarının ardında güven arayışı olabilir.

Sabır ve şükür kavramlarını ardından zor zamanlarında stresli olduklarını ifade eden katılımcılar da vardır.

K12,⁴¹ "Stresli oluyorum. En sevdiğimi bile kırabiliyorum. Abartı strese girdiysem çalışanları kırabiliyorum."

Katılımcının çalışma hayatında yaşadığı stresin, onun davranışlarına ve ilişkilerine olumsuz bir şekilde yansıdığını gösteriyor. Katılımcı stres altında olduğunda sevdiği insanları dahi incitebilecek düzeyde tepkisel davranışlar sergileyebiliyor.

Stres hayatın içsel bir bileşeni ve insanın yaşamının her aşamasında karşılaşılabileceği bir fenomendir. İş yaşamı, bireyin zamanını, enerjisini ve kaynaklarını yoğun bir şekilde tükettiği bir alan olduğundan, stresin yaygın bir kaynağı haline gelebilir. İş kaynaklı stres, özellikle örgütsel stres olarak adlandırılır.⁴²

ii. Maddi Açıdan Refah Dönemlerde İş Ahlakına Dair Bulgular

Katılımcılara, "Maddi açıdan refah dönemlerinizde tavrınız ne olmaktadır?" sorusu yöneltilmiş ve refah dönemlerinde şükreden katılımcıların çoğunluğu oluşturduğu görülmüştür. Bunun yanında çevreye yardım eden katılımcılar olduğu gibi kendini rahat hisseden katılımcılar da vardır. Durum karşısında teslimiyet gösteren katılımcıların olduğu da görülmektedir.

Tablo 3: Maddi açıdan refah dönemlerde esnafların davranışlarına dair bulgular

Şükür	10
Çevreye yardım	5
Kafası rahat	5
Teslimiyet	3

³⁹ Göcen, *Şükür ve Psikolojik İyi Olma Arasındaki İlişki Üzerine Bir Alan Araştırması*, 46.

⁴⁰ Doğan, *Dindarlık Sabır ve Psikolojik İyi Olma Arasındaki İlişkiler*, 53.

⁴¹ K12, *Kişisel Görüşme*, 30 Kasım 2022.

⁴² Behlül Tokur, *Stres ve Din* (İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2017), 134.

K10,⁴³ *“Daha çok şükrediyorum, işim iyi olursa Allah’ım sana sonsuz şükürler olsun diyorum. Bir şeyler yapabiliyor, bir yerlere gidebiliyorsam onun mükaafatını alarak şükrediyorum.”*

Katılımcılar zor zamanlarında şükrettikleri gibi refah zamanlarında da nimetlere karşı şükrettiklerini ifade etmişlerdir. Bunun dışında eğer yardım edecek konuma geçerlerse çevresindeki insanlara ve ihtiyaç sahiplerine yardım ettiklerini ifade eden katılımcılar da vardır. Bu ifadelerden katılımcıların gerek zor zamanlarında gerekse refah zamanlarında şükretmeleri önemli bir detaydır. Bu durumu iman kavramıyla açıklamak mümkündür. Nitekim katılımcıların her durumda Allah’a sığınması bunun açık bir ifadesidir.

b. Esnasfların Din Algılarına İlişkin Bulgular

Bu bölümde katılımcılara “Din sizin için neyi ifade eder?” sorusu yöneltilerek, onların din algıları anlaşılmaya çalışılmıştır. Katılımcılardan elde edilen bulgular neticesinde çoğunlukla dinin inanç-itikad boyutuna odaklanıldığı görülmüştür. Katılımcıların inanç-itikad yanıtlarını ahlak ve ibadet yanıtları takip etmiştir. Çok boyutlu yanıtlara yer verilse de katılımcıların din algılarının inanç boyutunda şekillendiği ifade edilebilir.

Tablo 4: Esnasfların din algısına dair bulguları

İnanç-İtikad	15
Ahlak	6
İbadet	4

K4⁴⁴, *“Din benim için bir inançtır. Gözümle görmediğim kalple bağlı olduğum bir inanç geliyor aklıma.”*

KK6,⁴⁵ *“Tek kelime ile Allah. Biz ona bağlıyız.”*

KK12,⁴⁶ *“...ben sadece Allah derim, bunun içine de her şey girer.”*

Her din mensubu olan bireylere kendi yapısı içerisinde inanılması gereken inanç ilkelerini sunar, bu ilkelerin bilinmesini ve onlara inanılmasını bekler. Dinin inanç boyutunda, birey dinin inanılması gereken esaslarını, öğretilerini ve ilkelerini kabul eder.⁴⁷ Dindar birey, kendini bir ilahi varlığa bağlı hisseder ve bu bağlılığı besleyen belirli inançlara sahiptir. Bu inançlar, aynı zamanda bireyin dini yaşamının temelini oluşturur.⁴⁸

⁴³ K10, Kişisel Görüşme, 30 Kasım 2022.

⁴⁴ K4, Kişisel Görüşme, 18 Kasım 2022.

⁴⁵ KK6, Kişisel Görüşme, 23 Kasım 2022.

⁴⁶ KK12, Kişisel Görüşme, 30 Kasım 2022.

⁴⁷ Ali köse- Ali Ayten, *Din Psikolojisi* (İstanbul: Timaş Yayınları, 2019), 111.

⁴⁸ Hökelekli, *Din Psikolojisi*, 74.

Katılımcılardan bazıları da dini ibadet kavramıyla açıklamaktadır, dolayısıyla din denilince dinin içerisinde yerine getirilmesi gereken yükümlülükler anlaşılmaktadır.

K8,⁴⁹ *“Din Rabbimin bizden istediği şeyleri yerine getirmek, farzları, görevleri yerine getirmek.”*

Dinin yapısında özel dini uygulamalar mevcut olmaktadır, bu uygulamalar dinin mensupları tarafından yerine getirilmesi beklenir. Söz konusu dini pratikler ise ibadet, dua ve törenler gibi ritüelleri içermektedir.⁵⁰ Dinin inanç ve ibadet boyutları arasında güçlü bir bağ vardır. Özellikle İslam dini bağlamında, bu iki boyut arasındaki ilişki önemle vurgulanmaktadır. İslam alimleri, dinin inanç ve amel boyutlarının birbirini tamamladığını ifade etmektedirler. Bu bakımdan dindarlık hem içsel inançları hem de bu inançların pratiğini içeren bir bütün olarak değerlendirilir.⁵¹

Katılımcılar arasında, dinin ahlak boyutunu vurgulayan ifadelerde bulunanların olduğu tespit edilmiştir. Bu katılımcılar, dinin anlamını sadece inanç ve ibadetle sınırlamamış, aynı zamanda güzel davranışlar ve ahlaki değerler üzerinden de açıklamışlardır.

KK3,⁵² *“Çok büyük ve geniş bir şey, her şey aslında. Ahlak, namus, edep, haya, dürüstlük, inanç, güvenilir olmak, insana yakışır olmak.”*

Peker, Kur'an'a göre dinin boyutlarını ortaya koyduğu çalışmada ifade ettiği ahlak boyutunda dürüstlük, adil davranma, doğru konuşma, kibarlık, cömertlik, alçak gönüllülük, iyi muamele, iffet gibi davranışları sıralamaktadır.⁵³ Bu açıdan, dindarlığın sadece ritüeller ve inançlarla sınırlı olmadığını, aynı zamanda kişinin günlük yaşamında sergilediği ahlaki değerleri içerdiğini göstermektedir. Bu tür davranışlar, dinin ahlaki boyutunu vurgulayarak insanların başkalarına karşı saygılı, adil ve iyi davranışlar sergilemelerinde rehber olabilmektedir.

Bu bağlamda, araştırmaya katılan katılımcıların büyük bir kısmı, din kavramını ifade ederken öncelikle inançla ilgili ifadeler kullanmışlardır. Bunlar arasında Allah'a inanç, Allah'ın varlığını kalplerinde hissetmek, dinin temel inanç esaslarına inanmak ve ibadetleri yerine getirmek gibi ifadeler yer almaktadır. Bu sonuçlar, katılımcıların dini inanç düzeyinde algıladıkları ve dinin öğretilerini, aile ve çevrelerinden öğrendikleri şekilde yaşama geçirdiklerini göstermektedir. Bu özellikler aynı zamanda katılımcıların geleneksel bir dindarlık düzeyine sahip olduklarının da bir göstergesi olabilir.

⁴⁹ K8, Kişisel Görüşme, 30 Kasım 2022.

⁵⁰ Charles Y. Glock, “Dindarlığın Boyutları Üzerine”, *Din Sosyolojisi*, ed. M. E. Köktaş – Y. Aktay (Ankara: Vadi Yayınları,1988), 254.

⁵¹ İhsan Çapçioğlu, “İlahiyat Fakültesi Öğrencilerinin Yakın Sosyal Çevre ile İlişkilerinde Etkili Bir Faktör Olarak Dindarlık”, *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi* 12/3 (2008), 52-53.

⁵² KK3, Kişisel Görüşme, 10 Kasım 2022.

⁵³ Hüseyin Peker, “Kur'an'a Göre Dindarlığın Boyutları”, *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (ÇÜİFD)* 12 / 2 (Haziran 2012), 43-44.

1.1. Çalışma Hayatı ve Dini Hayat ile İlgili Bulgular

Bu bölümde, araştırmanın odak noktası çalışma hayatı ile dini hayat arasındaki ilişkiyi anlamaktır. Bu amaçla, katılımcılara çalışma hayatıyla dini hayatları arasındaki ilişkiye dair sorular yöneltilmiştir. Katılımcıların çoğunlukla çalışma hayatları ile dini hayatlarını ayrı olarak değerlendirmedeği tespit edilmiştir. Öncelikle katılımcılara “Çalışma hayatı ve dini hayat arasında bir ilişki var mıdır?” sorusu yöneltilmiştir. Bu sorulardan elde edilen yanıtları test etmek amacıyla ek sorular katılımcılara sorulmuştur. Bu sorular ise “İş yerinde dini içerikli bir tabelanın kullanılması bir dindarlık göstergesi midir? Müşteri kazanmayı etkiler mi?”, “Helal lokma tabirinden ne anlıyorsunuz?”, “Ticaret yaparken yalana başvurduğunuz oluyor mu? Yalansız ticaret olmaz mı?” şeklindedir.

Katılımcıların “Çalışma hayatı ve dini hayat arasında bir ilişki var mıdır?” soruna vermiş oldukları cevapların %83’ü ilişki vardır şeklinde olurken %16’sı ilişki yoktur şeklinde dağılım göstermektedir.

K4,⁵⁴ “Bence farklı dünyalar değildir. Mesela hak konusu, ticarete üretim yaparken yalan söylersiniz, çalarsınız. Ama dini açıdan hakkı gözetirseniz bunları göz ardı etmezsiniz. Kişinin dini yaptığı işi de etkiler bence.”

Katılımcı, dini değerlere uygun olarak hareket etmenin çalışma hayatını da etkilediğini düşünmektedir. Bu nedenle, dini inançların kişinin işini ve çalışma hayatını nasıl şekillendirdiğini ve etkilediği anlaşılmaktadır. Katılımcı, dini prensiplerin iş ahlakı ve davranışları üzerinde etkili olduğunu düşünerek, iş ve din arasındaki ilişkinin dinamikliğini vurgulamaktadır.

K16,⁵⁵ “...Mesela ben terazide mal tartıyorum eksik tartabilirim, müşterileri kandırabilirim. Ama dinimizde nedir terazide hile yapmayın diyor kul hakkına girmeyin diyor. Kul hakkına girmemek için sen de dikkat ediyorsun. O yüzden birbiriyle çok alakalı.”

Burada da katılımcının ifadesinden, çalışma hayatıyla dini inançlar arasında bir uyum ve etkileşimin varlığından söz edilebilmektedir.

Katılımcıların ifadelerine bakıldığında, çalışma hayatlarında ahlak dışı eylemleri yapma imkânları olsa bile, dini inançlarının bu tür eylemleri engellediği belirtilmektedir. Bu durum, katılımcıların hayatlarında benimsedikleri tutumları açıkça yansıtmaktadır. Katılımcılar, iş yerinde ahlak dışı davranışlara girmeyi engelleyen bir içsel tutum geliştirmişlerdir ve bu tutumlarını dini değerleri temel alarak şekillendirdiklerini ifade etmektedirler.

⁵⁴ K4, Kişisel Görüşme, 15 Kasım 2022.

⁵⁵ K16, Kişisel Görüşme, 7 Aralık 2022.

Bireylerin davranışlarının ardında onları o davranışa yönelten tutumların var olduğu bilinir.⁵⁶ Din ise bireylerin tutum ve davranışlarını yönlendirebilmekte oldukça etkilidir. Birey dini inançları neticesinde, o dinin gerekliliklerini yerine getirmek, emir ve yasaklarına uymak, ahlaki anlamda doğru, dürüst, güvenilir olmak gibi bir tutum geliştirebilmektedir.⁵⁷ Katılımcıların ifadelerine bakıldığında ise, çalışma hayatlarında sergiledikleri davranışların arkasında dini inanç ve kabullerinin olduğu görülmektedir. Dolayısıyla katılımcıların iş yaşamını yönlendiren dini bir tutumdan bahsetmek mümkündür.

Katılımcıların çalışma hayatlarıyla dini hayatları arasındaki ilişkinin kuvvetli olduğu ifadelerden anlaşılmaktadır. Bu ifadeleri test etmek amacıyla ilave sorular yöneltilmiştir.

Katılımcılara sorulan “İş yerinde dini içerikli bir tabelanın olması bir dindarlık göstergesi midir? Bu durum müşteri kazanmayı etkiler mi?” sorusuna katılımcıların %58’i dindarlık göstergesi değildir derken %29’u dindarlık göstergesidir yanıtını vermişlerdir. Dindarlık göstergesi olarak görmeyen katılımcı ifadelerine bakıldığında;

KK3,⁵⁸ “Asla müşterileri etkilemek için yapmam. İnandığım için, uğur getirdiğini düşündüğüm için, bereket getirsin, kuvvet versin diye asarım. Ve bunların işlerimi etkilediğini düşünürüm. Müşteriler açısından olumlu etkilenen de var olumsuz etkilenen de. İnsanlar kendilerine benzeyen biri olduğu zaman birbirlerine sempati duyuyorlar.”

Dindarlık göstergesi olduğunu düşünen katılımcıların ifadelerine bakıldığında ise;

K22⁵⁹, “Dindarlık göstergesidir. Ama ben koyulmasına karşıyım açıkçası. Ne gerek var. İnsanlar istediğine inanıyor. Bence artık müşteriyi de etkilemiyor. Konjonktür o kadar bozuldu ki ben açıkçası beş vakit namaz kılan birisiyim ama ağızdan Allah, Kitap, Peygamber çıkan birinden uzak durmaya çalışıyorum artık. Öyle bir konjonktüre döndüğü için olumlu bakmıyorum açıkçası.”

Katılımcıların çoğunda gösteriş amacıyla tabela ve levha asmadıklarını inançları doğrultusunda kendilerini iyi hissettikleri ve bereket getirdiğine inandıkları için çalışma alanlarında bulduklarını ifadelerinden anlaşılmaktadır. Bununla birlikte K22 dindar bir yaşam sürdüğünü ifade etmesine rağmen çalışma alanlarında bu tarz tabelaların buldurulmaması gerektiğini, günümüzde güveni değil güvensizliği çağrıştırdığını ifade etmesi de son derece önemlidir.

Katılımcılara yöneltilen “Helal lokma tabiri sizin için neyi ifade ediyor?” sorusuna verilen yanıtlar ise sırasıyla; alın teri, harama bulaşmamak, dürüst iş yapmak, kul hakkını gözetmek şeklindedir.

⁵⁶ Veysel Uysal, *Din Psikolojisi Açısından Dini Tutum, Davranış ve Şahsiyet Özellikleri* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Vakfı Yayınları, 1996), 29-30.

⁵⁷ Hasan Arslan, “Dini Tutumların Oluşum, Gelişim ve Değişimi”, *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9/1 (2009), 79.

⁵⁸ KK3, Kişisel Görüşme, 10 Kasım 2022.

⁵⁹ K22, Kişisel Görüşme, 19 Aralık 2022.

K14,⁶⁰ *“Helal lokmayı en iyi derecede yapan biziz. Her çalıştığımız şeyde alnımızın teri var, el emeği neticede... el emeğinin yüzde doksanı da helal lokmadır. Elimizden geldiği kadar helal lokma ile çalışmaya çalışıyoruz. Komisyon olarak değil de böyle direkt bedenen çalıştığımız için yapmış olduğumuz işin helal lokma olduğunu düşünüyorum.”*

Katılımcının ifadesinden, helal lokma tabiri için emek ve alın teriyle yapılan işlere atıfta bulunduğu görülmüştür.

Katılımcılara, *“Ticaret yaparken yalana başvurduğunuz oluyor mu? Yalansız ticaret olmuyor mu?”* sorusu yöneltilmiş ve bu soruya verilen cevaplar neticesinde katılımcıların %83’ü yalansız ticaretin olmayacağını söylerken katılımcıların %16’sı yalansız ticaretin olabileceğini söylemiştir. Bu sorudan elde edilen ifadeler önceki sorulara verilen yanıtlarla karşılaştırıldığında ortaya tezat bir durumun çıktığı görülür. Nitekim katılımcıların büyük bir çoğunluğu yalansız ticaretin olmayacağını ifade ederek vermiş oldukları diğer yanıtlardan oldukça uzaklaşmışlardır. Katılımcılar çalışma hayatlarında, kendi iş alanlarına özgü yalan sistemleri oluşturdukları tespit edilmiştir. Örneğin yalanı ürün üzerinden yalan, zamansal aksaklıklar üzerinden yalan şeklinde ikiye ayırarak ifade eden katılımcılar olmuştur. K5,⁶¹ *“Yalanın nereden olduğuyla alakalı aslında, bunu ikiye ayırabiliriz. Ürünle ilgili yalan, işleyle ilgili yalan... Hiçbir zaman ürünlerle ilgili satış yaparken yalana başvurmuyoruz öyle bir şeye de ihtiyacımız yok, yalan söyleyerek bir şey satma gibi bir hedefimiz yok. Birisi gelip çok acil dediğinde ötekinin siparişini öteleyebiliyoruz. Orada müşteriyi üzeceğimize makine bozuldu diye yalan söyleyebiliyoruz mesela. Şu devirde yalansız ticaret olmaz diye düşünüyorum.”* Bunun yanı sıra ürün üzerinden yalana başvurduklarını ifade eden katılımcılar da olmuştur; K15,⁶² *“Bu devirde dürüst olunca kazanamıyorsun o kesin. Ben bile işimi dürüst yaptığım halde yalana başvurduğum oluyor. Yufka bazen ertesi günden kalıyor. Müşteri sorduğunda taze diyebiliyorum. Genelde yalansız ticaret olmadığını düşünüyorum olmazsa olmaz gibi bir şey.”* Ayrıca günümüzde çalışma hayatında yalansız bir düzen kurulamayacağını benimsemiş katılımcılar da vardır; K24,⁶³ *“Bizim hayatımız yalan... (...) çünkü kazancının yarısını senin elinden alıyorlar. Kârım bu kadar dersin kazancının yarısını alıyorlar. Az desen azını, çok desen çoğunu alıyorlar. Kendi malımı kendi hakkımı çalışıyorum aslında. Normalde benim hakkım bu. Doğru yaptığın zaman iş vermezler. Yalansız dönmez asla!”* Katılımcıların vergi konularında yaşadıkları zafiyetler de ifadelerine yansımıştır; K15,⁶⁴ *“Onlar olağan şeyler ama bilmiyorum ben o kadar da kötü bir şey yaptığımızı düşünmüyorum. Sonuçta alın teriyle kazanıyoruz. Vergi kaçırdık mı? Mutlaka her işte olan şeyler ama denetimler zayıf. Yani ben çok da vergi kaçırdığımızı da düşünmüyorum açıkçası onlar illaki bir yerden çıkıyor.”*

⁶⁰ K14, Kişisel Görüşme, 7 Aralık 2022.

⁶¹ K5, Kişisel Görüşme, 15 Kasım 2022.

⁶² K15, Kişisel Görüşme, 7 Aralık 2022.

⁶³ K24, Kişisel Görüşme, 19 Aralık 2022.

⁶⁴ K15, Kişisel Görüşme, 7 Aralık 2022.

Katılımcıların ifadelerinden yalana başvurma nedenlerine bakıldığında; kendi ifadeleriyle çarkı döndürebilmek, işlerinin devamlılığını sağlayabilmektir. Bunun yanı sıra katılımcılar vergilerin oldukça ağır olduğunu düşünmekte ve vergi konusunda yaşadıkları zafiyetlerde kendilerini rahatsız hissetmemektedirler. Yine kar elde etmek amacıyla ürün fiyatlandırmasında veya kalitesinde müşteriye aldatma yoluna girebilmekte oldukları görülmüştür.

Tartışma

İş ahlakı ve dindarlık ilişkisinin anlaşılmaya çalışıldığı çalışma neticesinde, elde edilen bulguların anlamlı sonuçlar doğurduğu görülmüştür. Katılımcıların ifadeleri dinin ve bunun yansıması olan dindarlığın çalışma hayatında ahlaki davranışları etkilediği yönündedir. Ancak katılımcıların ifadelerinin test edildiği sorularda elde edilen bulgularla örtüşmeyen sonuçlara ulaşıldığı da açıktır. Bu sonuçlar çalışmanın gidişatını değiştirerek farklı bir boyut kazandırmıştır. Bu örüntüyü incelediğimizde; katılımcıların çalışma hayatlarında din ile kurdukları ilişki yadsınamaz bir gerçektir. Esnafın çalışma değerlerinde dürüstlük yanıtının sıkça tekrar edildiği görülmüştür. Bunun yanı sıra katılımcıların dini kavramlara çokça yer verdikleri görülmekte aynı zamanda maddi açıdan zor ve refah dönemlerde şükür gibi bir mekanizmaya iki durumda da başvurduklarıdır. Bu sonuçlar araştırmanın iki kavramı arasındaki ilişkiyi güçlü kılmaktadır. Ancak katılımcıların çoğu ticaret yaparken yalana başvurduklarını ifade etmişlerdir. Dürüstlük yanıtının katılımcıların çoğu tarafından tekrar edilmesi ve yine katılımcıların çoğunun ticaret yaparken yalana başvurusu kendi içerisinde büyük bir tezatlığı ortaya çıkarmaktadır. Dolayısıyla iş ahlakının dindarlıkla ilişkisinin incelendiği çalışma, bu tezatlığın sebebini araştırmaya zorlamıştır. Konuya dindarlık yönünden yaklaşıldığında katılımcıların inanç boyutunda geleneksel bir dindarlık anlayışına sahip oldukları gözlemlenmiştir. Bu durum çalışma hayatında dinin ahlaki boyutunun zayıf kaldığını göstermektedir. Bu yorum belirli ölçülerde yapılabilir ancak derinlemesine görüşmelerin yapıldığı araştırmada katılımcıların ifadelerini detaylı analiz etmek gerekir. Öncelikle katılımcıların oldukça mutsuz ve sitemli oldukları ifadelerine yansımıştır. Ekonomik anlamda karşı karşıya oldukları zor süreçler onları derinden etkilemiştir. İçinde buldukları hal onları bir davranışta bulunurken o davranışın ahlakiliğini sorgulamaktan geri bırakmıştır. Sorguladıklarında yanlış bir davranışta bulduklarını kabul etseler de bunu artık bir hak arama yolu olarak benimsemişlerdir. Dolayısıyla ticaret hayatında esnafın yeni bir sosyal gerçekliği benimsedikleri anlaşılmıştır. Davranışlarını bütünüyle ahlaki kılarak kazanç elde edemeyecekleri inancı çalışma hayatlarına yansımaktadır ve bu tutumla çalışma hayatlarındaki davranışlarını yönlendirmektedirler. Dolayısıyla her ne kadar çoğunluğun çalışma hayatıyla dini hayatı bir tuttukları ifade edilse de bu pratiğe yansımamaktadır.

Sonuç

İş ahlakı ve dindarlık ilişkisini esnasflar üzerinden anlamayı amaçlayan bu araştırmada öncelikle esnasfların çalışma değerleri ortaya konulmaya çalışılmıştır. Çalışma değerlerinin ortaya konulması ardından esnasfların din algılarına dair veriler toplanarak yorumlar yapılmıştır. Son olarak esnasfların çalışma hayatı ve dini hayatlarıyla olan ilişki anlaşılmasına çalışılmıştır.

Katılımcıların çoğu çalışma hayatlarında dikkat ettikleri değerlere doğruluk-dürüstlük yanıtını vermiştir. Bu durum iş ahlakı ilkeleriyle doğrudan veya dolaylı olarak ilişkili olan dürüstlük ilkesinin esnasflar üzerinde etkili olduğunu göstermiştir. Esnasflar tarafından dürüstlük değerinin benimsenmesi müşteriyle olan güven ortamının oluşması açısından etkili olmaktadır. Çalışma değerlerinin ortaya konulması ardından esnasfların din algıları anlaşılmasına çalışılmıştır. Bu doğrultuda esnasfların daha çok inanç düzeyinde bir din algılarının olduğu sonucuna ulaştırmıştır. Nitekim din denilince genel anlamda dinin inanılması gereken esasları üzerinde durulmuştur. Çalışma hayatı ve dini hayat temasına gelindiğinde, esnasfların çalışma hayatı ve dini hayatlarını ayırmadıkları, iki alanın birbirleriyle ilişki olduğunu düşündükleri görülmüştür. Bu durum esnasfların dindarlıklarının onların iş ahlakı üzerinde etkili olduğu sonucuna ulaştırırsa da esnasfların çalışma hayatlarında yalana başvurduklarını ifade etmeleri bu ilişkiyi zayıflatmıştır.

Esnasfların yalana sıkça başvurmaları gerek iş ahlakını gerek onların dindarlıklarını etkilemektedir. Bu durum din psikoloji açısından değerlendirildiğinde, katılımcıların çalışma hayatlarında ahlaki olmayan davranışlarda bulunmalarının ardında onların inanç boyutunda kalan ve davranışlara yansımamış dindarlıklarının etkili olduğu söylenebilir. Ancak bu durum tek bir nedene bağlanmayıp çeşitli yönleriyle incelenmelidir. Nitekim esnasfların çalışma hayatlarında dindarlıklarının yansımaları görülmektedir. Esnasflar dükkanlarını besmeleyle açmakta, çalışma alanlarında dini içerikli tabelalara yer vermekte, sıkıntılı zamanlarında dini başa çıkma mekanizmalarına başvurmaktadır. Aynı zamanda ibadetlerini yapmaya da gayret etmektedirler. Katılımcıların çoğunun çalışma hayatında en çok dikkat ettikleri hususların başında dürüstlük ilkesinin gelmesi ve yine katılımcıların tamamına yakınının yalansız ticaretin olmayacağını ifade etmesi ortada bir bilişsel çelişkinin varlığının işareti olabilir.

Bu sorun katılımcıların inanç boyutunda kalan, ahlaka yansımayan dindarlıklarıyla birlikte çalışma hayatında oluşan yeni bir gerçekliği de işaret etmektedir. Katılımcıların ifadelerine bakıldığında bu tarz ahlaki sorunların artık sorun olarak değerlendirilmediği görülmüştür. Esnasflar ekonomik anlamda sistemin içerisinde var olabilmek ve devamlılıklarını sağlayabilmek amacıyla oluşan sosyal gerçekliğe uyum sağlamaya çalışmaktadır. Örneğin kendilerine göre yalan sistemi oluşturdukları görülmüştür. Ürün üzerinden yalan söylemek esnasfların çoğunlukla kabul etmediği bir durumken, müşteriye zaman veya işleyiş konularında yalan söylemek oldukça normal görülmektedir. Bununla

birlikte katılımcıların vergi ödemekten kaçınmaları da onların zafiyete düştükleri bir diğer konudur. Bu durumun oldukça normal olduğunu ifade etmişlerdir, nitekim bunun da kendilerince sebepleri olmakla birlikte yaptıklarının yanlış olduğunu düşünmemektedirler. Sonuç itibarıyla günümüzde ahlaki anlamda gerçekleşen zayıf davranışların esnaflar tarafından ahlak dışı olmadığı ticaret hayatında yeni kabullerin benimsendiği görülmüştür. Çalışma hayatında yaşanan bu dönüşüm, olması gerektiği düşünülen ancak uygulamada sorunlar yaşanan iş ahlakının günümüzde geri planda bırakıldığı, bunun inançlı esnaflar üzerinde de etkisinin görüldüğü söylenebilir. Bu bağlamda, yaşanan durumu esnafların dindarlığı üzerinden açıklamak mümkündür ancak eksik bir açıklama olacağı da bilinmelidir. Görüşmelerden çıkarılan sonuç, çalışma hayatında ahlaki değerlerden giderek uzaklaşılması daha çok toplumsal yapıdaki ahlaki çözülmeye işaret etmektedir. Buradan hareketle esnaflar çalışma hayatında dindarlıklarını ahlaki boyutta yansıtmakta zorlanmaktadır.

Kaynakça

- Apaydın, Fahri vd. "Ahilik Kültürü ve Modern Yönetim İlkeleri Doğrultusunda Esnaf ve Sanatkârlar Etik İlkelerinin Belirlenmesi". *Akademik Etik: Teori ve Uygulama* 1/1 (2021), 33-62.
- Arslan, Hasan. "Dinî Tutumların Oluşum, Gelişim ve Değişimi". *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 9/1 (2009), 77-96.
- Arslan, Mahmut. *Türkiye’de İslam ve İş Ahlakı: Teorik ve Pratik Yönleriyle Ahlak*, ed. Recep Kaymakcan ve Mevlüt Uyanık, Dem Yayınları, İstanbul, 2007, 409-445.
- Aygün, Zahide K.vd. "Work Values of Turkish and American University Students". *Journal of Business Ethics* 80/2, (Jun. 2008), 205-223.
- Çapçioğlu, İhsan. "İlahiyat Fakültesi Öğrencilerinin Yakın Sosyal Çevre ile İlişkilerinde Etkili Bir Faktör Olarak Dindarlık", *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi* 12/3 (2008),..
- Çarkoğlu, Ali vd. *Türkiye’de Dindarlık: Uluslararası Bir Karşılaştırma*. İstanbul: Sabancı Üniversitesi Araştırma Raporu, 2009.
- Doğan, Mebrure. *Dindarlık Sabır ve Psikolojik İyi Olma Arasındaki İlişkiler*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2014.
- Doğanay, Süleyman. "Zorluklarla Başa Çıkma Bağlamında Bir Model Önerisi: Sabra Yolculuğun Beş Hali". *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 19/1 (Haziran 2019), 286-307 .
- Ekinci, Yusuf. *Ahilik*. Ankara: TTK Basımevi, 1989.
- Erbaş, Ali. *İktisadi ve İdari Yönleriyle Ahilik*. Ankara: Nobel Akademik Yayınları, 2020.

- Glock, Charles Y. "Dindarlığın Boyutları Üzerine", *Din Sosyolojisi*. ed. M. E. Köktaş – Y. Aktay. Ankara: Vadi Yayınları, 2.basım, 1988.
- Göcen, Gülüşan. *Şükür ve Psikolojik İyi Olma Arasındaki İlişki Üzerine Bir Alan Araştırması*. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2012.
- Hökelekli, Hayati. *Din Psikolojisi*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2005.
- Köse, Ali- Ayten, Ali. *Din Psikolojisi*. İstanbul: Timaş Yayınları, 2018.
- Köseoğlu, Erdoğan. "Öğretmen Adaylarının Ahlak Kavramına İlişkin Metafor Kullanımları". *Eğitim ve Öğretim Araştırmaları Dergisi* 4/3 (Ağustos 2015), 219-225.
- McHugh, Francis P. *İş Ahlakı*. İstanbul: TÜSİAD Yayınları, 1991.
- Nuttal, Jon. *Ahlak Üzerine Tartışmalar Etiğe Giriş*, çev. Abdullah Yılmaz. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2011.
- Özgener, Şevki. *İş Ahlakının Temelleri Yönetimsel Bir Yaklaşım*. Ankara: Nobel Yayınları, 2014.
- Pargement, Kenneth. *The Psychology of Religion and Coping: Theory, Research, Practice*. Newyork: Guilford Press, 1997. akt. Behlül Tokur, *Klasik ve Güncel Konularıyla Din Psikolojisi*. Ankara: Sonçağ Yayınları, 2020.
- Peker, Hüseyin. "Kur'an'a Göre Dindarlığın Boyutları". *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (ÇÜİFD)* 12 / 2 (Haziran 2012).
- Seyyar, Ali. *Ahlaki Terimler Sözlüğü*. İstanbul: Rağbet Yayınları, 2015.
- Şimşek, Hasan- Yıldırım, Ali. *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*. Ankara: Seçkin Yayıncılık, 2021), 39
- TDK. Erişim 20 Mart 2023. <https://sozluk.gov.tr>
- Temiz, Yunus Emre. "İlk Yetişkinlik Dönemindeki Bireylerde Dua ve Başa Çıkma Tarzları Arasındaki İlişkinin İncelenmesi". *Bülent Ecevit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 6/1 (2019), 177-206.
- Tierney, Elizabeth. *İş Ahlakı*, çev. Günhan Günay. İstanbul: Rota Yayınları, 1997.
- Tokur, Behlül. "Ahlaki Çözülme, İdeal İnsan ve Hayatın Anlamı Bağlamında Atebetü'l-Hakâyık" *Bilimname Dergisi*. 40 (2019).
- Tokur, Behlül. *Klasik ve Güncel Konularıyla Din Psikolojisi*. Ankara: Sonçağ Yayınları, 2020.
- Tokur, Behlül. *Stres ve Din*. İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2017.
- Torlak, Ömer vd. *Pazarlama Ahlakı*. İstanbul: Beta Yayınları, 2017.

- Torlak, Ömer vd., " İş Ahlakı: Tanımı, Temelleri, Kapsamı ve Sınırları", *Temelleri ve Uygulamalarıyla İş Ahlakı*, ed. Nihat Erdoğan vd. İstanbul: İGİAD Yayınları, 2018, 24-43.
- Uysal, Enver. "Değerler Üzerine Bazı Düşünceler ve Bir Erdem Tasnifi Denemesi: İnsani Erdemler-İslami Erdemler", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 12/1 (Ocak 2003),51-69.
- Uysal, Veysel. *Din Psikolojisi Açısından Dini Tutum, Davranış ve Şahsiyet Özellikleri*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Vakfı Yayınları,1996.
- Yalnız, Abdullah. "Değerler Eğitimi Kavramı Olarak Dürüstlük ve Dürüstlük Ölçeği (DÖ) Türkçe Formu: Geçerlik ve Güvenirlik Çalışması". *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 17 / 34 (Aralık 2018), 649-666. <https://doi.org/10.14395/hititilahiyat.468989>

